

Catharijne.

Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht

2012.1

De ware Jacob?

Zusters verenigd

*Tussen Kerk
en Kunst*

**Vrouwen
voor het
voetlicht**

Onlangs wist Museum Catharijneconvent het indrukwekkende schilderij van Abraham Bloemaert uit 1632 met de vier kerkvaders aan te kopen. Deze Bloemaert is zowel vanwege zijn hoge kwaliteit als de specifieke voorstelling een prachtige aanwinst voor de in vele opzichten al zo rijke museumcollectie. In het derde nummer van de Catharijne van 2011 heeft Ruud Priem reeds uitvoerig de betekenis van dit schilderij besproken. In dit artikel wordt de opvallende, fraai geschilderde koorkap onder de loep genomen.

De koorkap van Bloemaert

Henri Defoer, oud-directeur van Museum Catharijneconvent

Van de op het schilderij afgebeelde vier kerkvaders neemt Augustinus de meest prominente plaats in. Hij staat links vooraan en wijst de beschouwer op de monstrans met de hostie op het altaar. Hij trekt vooral de aandacht door zijn opvallende koorkap van goudbrokaat, gedecoreerd met gecompliceerde bloempatronen in rood fluweel. In de collectie van het Catharijneconvent bevindt zich een aantal van dergelijke goudbrokaten misgewaden, daterend uit de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Dergelijke misgewaden of paramenten waren uiterst kostbaar en maakten doorgaans deel uit van een zogenaamd vierstel, bestaande uit een koorkap, kazuifel en twee dalmatieken. Zij waren vooral waardevol vanwege het goudbrokaat, een weefsel dat bestaat uit zijde en gouddraad, dat uit Italië werd geïmporteerd. In Nederland werden er paramenten van gemaakt, die werden voorzien van aurifriesen, brede met veelkleurige zijde en gouddraad geborduurde banden met religieuze voorstellingen of afbeeldingen van heiligen. Dergelijke gewaden behoorden tot de kostbaarste bezittingen van een kerk en werden uiteraard zorgvuldig bewaard. Dit gebeurde ook nadat aan het eind van de zestiende eeuw overal in ons land de openlijke uitoefening van de katholieke eredienst was verboden en de kerkgebouwen waren overgegaan in reformatorische

< De vier kerkvaders vereren de Eucharistie,
Abraham Bloemaert, 1632, RMCC s331

handen. Voor zover niet opgeëist door de nieuwe kerkbesturen en protestant geworden kapittels doken de gewaden en andere liturgische gebruiksvoorwerpen onder bij katholiek gebleven burgers. Zo bleven zij beschikbaar voor de eredienst, die noodgedwongen in het geheim plaatsvond in particuliere huizen, waar een van de vertrekken provisorisch als kerkzaal was ingericht. In de loop van de zeventiende eeuw werd de overheid toleranter en ontstonden er schuilkerken. Deze tot kerk verbouwde huizen waren echter van buiten niet als zodanig herkenbaar.

Koorkap als voorbeeld

De koorkap van Augustinus op het schilderij ziet er realistisch uit. Bloemaert moet een bestaande koorkap als model hebben gebruikt. Dezelfde koorkap vinden we ook op een groot aantal andere schilderijen van hem, zoals de *Aanbidding van de koningen* in het Centraal Museum in Utrecht en het grote altaarstuk uit Grenoble met dezelfde voorstelling. Beide waren met vele andere prachtige stukken recent op de Bloemaertexpositie in het Centraal Museum te zien waren. Bloemaert heeft het motief van de stof zelfs gebruikt voor de jurk van Maria Magdalena op het schilderij met de *Bewening* in het Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam, waarvan zich een atelierrepliek in het Catharijneconvent bevindt. Ook op de tekeningen en prent, die aan het schilderij van de kerkvaders voorafgingen is de koorkap afgebeeld. Er is wel gedacht dat de koorkap van David van Bourgondië Bloemaert als voorbeeld of inspiratiebron gediend heeft. Deze koorkap maakte deel uit van een vierstel, dat in de vijftiende eeuw door de toenmalige bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, aan de Janskerk was geschonken. Na de alteratie werd de koorkap gebruikt in de schuilkerk van St.-Gertrudis in de Mariahoek en tenslotte kwam hij als onderdeel van de oudkatholieke collectie in het Catharijneconvent terecht. Hoewel de geschilderde koorkap van Augustinus wel aan die van David van Bourgondië doet denken, is het patroon van de decoratie toch anders. Het staat dicht bij een andere koorkap in het museum, afkomstig uit Hoorn. Toch is ook daarvan het patroon afwijkend. Op het eerste gezicht lijken al dit soort goudbrokaten kerkgewaden op elkaar. Bij nader inzien blijkt steeds weer dat de motieven van hun decoratie verschillend zijn.

Onlangs viel mijn oog op een goudbrokaten kazuifel in oudkatholiek bezit uit het begin van de zestiende eeuw. Het staat in kleur afgebeeld in de catalogus van de expositie *Kunst uit oud-katholieke kerken*, die in 1989 in het Catharijneconvent was georganiseerd. Het motief van de stof kwam mij bekend voor en deed mij denken aan de koorkap die Bloemaert zo vaak heeft afgebeeld. Zodra ik de afbeeldingen van

Koorkap van bisschop David van Bourgondië,
Italië (stof) en Utrecht (borduurwerk), ca. 1450-1475,
OKM t89

Bewening, Abraham Bloemaert, ca. 1620-1630, RMCC S136 (atelierrepliek)

Bloemaerts *Kerkvaders* en de bovengenoemde schilderijen met de *Aanbidding van de koningen* erbij haalde, was het meteen duidelijk dat de stof van het kazuifel identiek is aan de koorkap van Bloemaert. Het kazuifel verkeert in uitstekende staat. De aurfriesen vormen een zogenaamd gaffelkruis, zoals gebruikelijk is bij een kazuifel, en zijn voorzien van geborduurde taferelen uit de jeugd van Christus. Het is een bijzonder kostbaar stuk, want de aureolen van Christus en Maria en de zomen van de gewaden zijn afgezet met echte pareltjes. Ook dit kazuifel zal geen op zichzelf staand parament geweest zijn, maar moet deel hebben uitgemaakt van een vierstel. Daarvan zijn helaas de dalmatieken en koorkap niet bewaard gebleven. Deze laatste moet door Bloemaert als voorbeeld gebruikt zijn voor bovengenoemde schilderijen.

Claustaal huis

Voor het eerst gebruikte Bloemaert de koorkap als model voor een in 1619 gedateerd schilderij met de *Kroning van Maria*, thans in Museum Het Valkhof in Nijmegen. Hier is het God de Vader die de koorkap draagt. Twee jaar eerder, in 1617, had Bloemaert een groot claustraal huis gekocht, dat voorheen deel uitmaakte van de immunititeit van de Mariakerk. Het was gebouwd als huis voor een van de kanunniken van het kapittel van deze kerk. Na de alteratie werden de katholieke kanunniken wanneer zij overleden, vervangen door protestante kanunniken, doorgaans getrouwde heren die al een eigen huis hadden. Dit zal mede een reden geweest zijn voor het kapittel om leeggekomen huizen te verkopen. Een van de eerste kopers was dus Abraham Bloemaert, een vooraanstaand burger en overtuigd katholiek.

Katholieke enclave

Katholieken vormden in die tijd een belangrijke minderheid in Utrecht. Waarschijnlijk was minstens 30% van de bevolking het oude geloof trouw gebleven en onder hen waren er veel die behoorden tot de hogere standen. Ook andere huizen in de Mariahoek kwamen in katholieke handen. Zo wist Johannes Wachtelaar, pastoor van de officieel opgeheven maar als gemeenschap nog functionerende Gertrudisparochie, in 1625 een claustraal huis en een schoollokaal aan te kopen. Het laatste werd als kerk ingericht. In 1638 werd deze verplaatst naar het claustrale huis nummer 6. In volgende jaren werden de plafonds weggebroken, zodat er een hoge kerkruimte met galerijen ontstond, de huidige Gertrudiskapel. De Mariahoek werd zo een katholieke enclave in de stad. Waar de oude parochianen van de Geertekerk tussen 1580 en 1625 gekerkt hebben, weten we niet, maar we mogen aannemen in een van de huizen in of nabij de Mariahoek. Omdat deze geïmproviseerde kerken geen sacristie hadden en de liturgische parafernalia bij voormalige kanunniken of vooraanstaande parochianen thuis werden bewaard, is het heel goed denkbaar, dat

Kazuifel, begin 16e eeuw, Oud-Katholiek Kunstbezit

de bewuste koorkap en de bijbehorende gewaden aan Bloemaert in bewaring zijn gegeven. Voor liturgische plechtigheden konden zij naar de nabijgelegen huiskerk worden gebracht om door de priester te worden gedragen.

Extra glans

In huize Bloemaert diende de mantel als voorbeeld voor de koormantels op diens schilderijen. Waarschijnlijk is het niet de enige koorkap geweest die Bloemaert in huis had. Er is een aantal getekende voorstudies voor het schilderij met de kerkvaders bekend. Op de twee vroegste, de een in Christ Church in Oxford en de ander in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel, vereren niet de kerkvaders, maar niet nader aangeduide heiligen de Eucharistie. De knielende heilige rechts heeft de bekende koorkap aan. De koorkap van de andere knielende heilige heeft een ander motief, dat we ook aantreffen op de koorkap van Bonifatius op een schilderij uit het atelier van Bloemaert. De bloemmotieven zijn hier uitgevoerd in goud op een donkerblauwe ondergrond. Het stuk vormt een pendant met een schilderij met Willibrord, die eveneens de bekende met rode bloemmotieven versierde koorkap draagt. De blauwe koorkap van Bonifatius vinden we ook terug op het schilderij met de kerkvaders. Daar wordt hij gedragen door Gregorius, rechts op de voorgrond. Kennelijk had Bloemaert geen derde koorkap tot zijn beschikking, want Ambrosius gaat gekleed in een relatief eenvoudig groen kazuifel. De kostbare stoffen op Bloemaerts schilderijen waren dus geen fantasie, maar gingen terug op bestaande gewaden. Dit is ook het geval bij het kleurrijke geweven tapijt linksonder. We komen het opnieuw tegen, maar nu als baldakijn, op het schilderij in het Mauritshuis met *Theagenes, die de erepalm van Chariclea ontvangt*. Bloemaert veroorloofde zich echter enige vrijheden. Hij heeft de koorkap van Gregorius omzoomd door een gouden band, versierd met edelstenen en parels. Een dergelijke zoom zien we ook onderaan de mantel van Augustinus. In het echt hadden de koorkappen niet zulke randen. Bloemaert heeft ze toegevoegd om de heiligen extra glans te verlenen.

Bonifatius, atelier Abraham Bloemaert, ca. 1625-1650, OKM s4a

Heiligen vereren de Eucharistie, Abraham Bloemaert, ca. 1627, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten.